

**ДЬОМІН О.Б.,
доктор історичних
наук, доцент**

*Одеський національний
університет
ім. І.І.Мечникова*

Укладена в 1529 р. іспансько-португальська Сарагоська угода означала встановлення санкціонованої папством зверхності іберійських країн над усім позаєвропейським світом. Інтереси самих країн Європи, в тому числі і Англії, зовсім не бралися до уваги.

Однак вже на середину XVI ст. знищення монополії Португалії і Іспанії стало нагальною потребою для приатлантичних європейських країн. На Като-Камбрійських переговорах 1558-1559 рр. французький король Генріх II спробував добитись для Франції права вільного плавання у Новий світ, проте іспанські дипломати відмовились навіть згадувати в тексті договору про Індії. Зрештою справа обмежилась усною домовленістю про свободу пересування до першого меридіану: всі подальші плавання мали здійснюватись на власний ризик. Підтвердження статусу закритого Нового світу означало, що за лінією поділу земної кулі миру між Францією та Іспанією бути не може, оскільки Європа – це одна сфера

**НА ШЛЯХУ ДО
БРИТАНСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ:
АНГЛІЙСЬКА
ДИПЛОМАТІЯ
В 1603-1609 РОКАХ**

міжнародного права, а Новий світ – зовсім інша, і на неї європейські міжнародні угоди не повинні поширюватись. Іспанія від імені іберійський країн наполегливо підкреслювала необхідність дотримуватись доктрини “двох сфер”¹.

Однак численним англійським мореплавцям, як і морякам інших національностей, було байдуже до рішень, прийнятих у королівських палацах: війна на океанських просторах перетворилась на надто прибуткову справу. Отже, дії безлічі англійських авантюристів, які брали на озброєння приватирсько-піратську тактику війни в Новому світі, і визначили поворот державної політики до прямої конфронтації з Іспанією. Спочатку таємна, а поступово і відкрита англо-іспанська війна стала одним із головних компонентів англійської зовнішньої політики часів королеви Єлизавети (1558-1603). Антиіспанський курс Англії базувався на геополітичному союзі з фактично вже незалежними, очолюваними Голландією кальвіністськими Сполученими Провінціями і з католицькою Францією Генріха IV.

Після смерті у 1603 р. королеви Єлизавети на англійський престол вступив Джеймс I. Оскільки його проіспанські настрої були широко відомі, це помітно активізувало французьку і голландську дипломатію. Першим, у травні 1603 р., до Лондона прибуло голландське посольство. Однак його намагання переконати Джеймса I, що необхідно запорукою перемоги над Іспанією, особливо у Новому світі, може стати створення двостороннього союзу і проведення спільних дій, успіху не мали: король сприймав увесь голландський народ як заколотників проти законного суверена². На його позицію відчутно вплинула і власна дружина. Річ у тім, що нова королева була прибічницею союзу з королем Філіппом III, і це згуртувало доволі тих англійських сановників, які симпатизували католицизму та Іспанії³.

На початку червня 1603 р. у Дувр прибув екстраординарний посол короля Франції маркіз Роні (пізніше – герцог Сюллі) у супроводі численного почту з понад 200 чоловік⁴. Його основне завдання полягало в продовженні терміну дії антиіспанського союзу. Маркізу вдалося досягти згоди на поновлення франко-шотландського і франко-англійського союзів і на створення оборонного пакту. Відповідно до домовленості передбачалось направити французькі війська у Нідерланди, а дві англійські ескадри – для нападу на Індію та іспанське узбережжя. Проект угоди про це був офіційно затверджений 19 липня 1603 р. у Парижі, а 9 серпня у Лондоні⁵. Під час перебування в Лондоні французьке посольство витратило на подарунки англійським сановникам близько 60 тисяч екю, що цілком відповіда-

ло дипломатичним нормам того часу, за якими перебування у країні мало супроводжуватись обов'язковим врученням впливовим особам, не виключаючи й монарха, коштовних презентів.

Англо-французький альянс виявився нетривким, і невдовзі на зміну йому прийшов англо-іспанський. Вже у своїй першій промові в парламенті Джеймс I заявив, що англо-іспанська війна часів королеви Єлизавети стала наслідком непорозуміння, що виникло між двома вінченосними особами і припинилося після смерті королеви. До того ж, ще перебуваючи в Шотландії, король став прихильником політичного устрою католицьких монархій, насамперед іспанської, вважаючи їх взірцем для Англії. Тому вже 3 липня 1603 р. була видана прокламація про повернення загарбаних англійцями іспанських кораблів і товарів їх власникам. Втім, ставлення англійського суспільства до повороту в курсі зовнішньої політики виявилось досить стриманим.

Певні верстви населення були зацікавлені у продовженні війни з Іспанією. Їх погляди при королівському дворі відстоював член Таємної ради королеви Єлизавети Уолтер Релі. Перший міністр і головний радник короля Джеймса I лорд Берлі, якому вдалося зберегти свій вплив і при новому монарху, теж висловлювався за необхідність, керуючись державними інтересами, протидіяти Іспанії в Нідерландах, хоча й виключав можливість таких дій у тогочасний момент⁶.

29 травня 1603 р. в Лондоні розпочалися англо-іспанські переговори. Короля Джеймса I на них представляв лорд Берлі, а Філіппа III (1598-1621) – екстраординарний посол граф Вілла Медіана і депутат ерцгерцога Альберта, номінального суверена Південних Нідерландів. Про атмосферу, що панувала на переговорах, свідчить факт таємної домовленості про виплату Іспанією щорічних пенсій англійським сановникам (наприклад, Робер Сесіль отримував 1500 фунтів стерлінгів)⁷.

Найбільш спірними стали два питання: англо-голландські відносини та права англійських купців як у самій Іспанії, так і в її європейських і заокеанських володіннях. Англійські уповноважені погодилися припинити надавати допомогу повсталім провінціям, але відмовилися перервати торгівлю з Голландією і передати Іспанії міста, де розташовувались англійські гарнізони. Було вирішено, якщо Генеральні штати не дійдуть згоди з ерцгерцогом Альбертом, король Джеймс I зберігає право відмовитись від своїх зобов'язань стосовно Голландії. Англо-іспанські відносини відновлювались, але питання про торгівлю з Індіями залишилось невизначеним. Англійські представники зобов'язались не допускати будь-якої участі Голландії в англо-іспанській торгівлі⁸.

28 серпня 1604 р. Джеймс I підписав договір про мир між Англією та Іспанією⁹. У зв'язку з цим іспанці зробили спробу схилити Голландію до ведення переговорів про укладення миру, запропонувавши визнати ерцгерцога Альберта та Ізабеллу тільки номінальними суверенами, але делегати Сполучених Провінцій, які знаходились у Лондоні, відхилили дану пропозицію¹⁰. Розрахунки Джеймса I на поступливість голландців, з огляду на перебування англійських гарнізонів у Брилі і Фліссінгені, теж не виправдались¹¹.

Таким чином, на початку XVII ст. у міжнародних відносинах відбулися суттєві зміни. Англо-іспанський договір 1604 р. знаменував собою крах Троїстого союзу, сформованого в 90-ті роки XVI ст. Значення цього договору для Англії оцінити однозначно неможливо. Безумовно, англо-іспанські відносини потребували нормалізації, але вбачати в угоді, подібно Д.Тревельяну, вияв "пацифізму короля", як і, слідом за М.Лі, оцінювати договір з позицій перемоги англійської дипломатії, щонайменше неправомірно. На значення іншого суб'єктивного фактору – обурення Джеймса I позицією Франції, котра намагалась забезпечити собі мир за рахунок англо-іспанської війни, справедливо вказував А.Лумі¹². Насправді, певна антиголландська спрямованість договору та фактичне визнання монополії Іспанії на Новий світ не відповідали інтересам країни. До того ж ні Джеймс I, ні його шотландське оточення не усвідомлювали значення "тіньових колоніальних структур" і тому так легко пожертвували Новим світом. У подальшому новий король не зміг заарештувати та судити У.Релі, як не зміг знищити ані самі тіньові сили, ані їхній вплив. Врешті-решт, Джеймсу I не вдалося остаточно відмовитись від політики королеви Єлизавети, а тим більше змусити англійців виконувати умови договору. Правомірність такого висновку засвідчили подальші події.

Після підписання договору 1604 р. король Генріх IV продовжував надавати допомогу Голландії, причому формально завдяки позиції Англії. Адже за франко-англійською угодою 1603 р. Франція сплачувала гроші Сполученим Провінціям у рахунок компенсації боргу Англії. Після підписання мирного договору з Іспанією англійська сторона оголосила про скасування цієї умови, але Франція, дотримуючись іншої точки зору, продовжувала субсидувати Північні Нідерланди. Не дивно, що основним принципом зовнішньої політики Й.Олденбарнефелта стала орієнтація на Францію. Зі свого боку, Джеймс I і Р.Сесіль обіцяли таємно допомагати голландцям, оскільки в Англії мир з Іспанією був непопулярним. Зокрема, у 1605 р. англійський король дозволив Сполученим Провінціям провести в своїх володіннях набір військ, відмовивши в цьому ерцгерцогу Альберту¹³.

В умовах миру англійські купці прагнули відродити торгівлю з Південними Нідерландами, однак голландці, блокувавши гирло Шельди, затримували англійські кораблі. У свою чергу, англійці теж не залишалися в боргу. Особливо гострий конфлікт спалахнув у травні 1605 р., коли іспанська ескадра зустрілася з голландцями. Частина іспанських кораблів була захоплена, інша зайшла в гавань англійського Дувра, причому з фортеці по суднах голландців відкрили гарматний вогонь. У подальшому Джеймс I, відхиливши пропозицію про відконвоювання іспанських кораблів англійцями, наполягав на тому, щоб військові сили Сполучених Провінцій пропустили їх. Оскільки останні відмовились це зробити, іспанський флот залишався в Англії впродовж декількох місяців, аж поки в одну з темних ночей грудня йому не поталанило пробратися в Дюнкерк і Гравелін¹⁴.

Військово-політична ситуація, яка після тривалого періоду збройних дій склалася на початку XVII ст. в Нідерландах, не принесла переваги жодній з сторін. Після ряду перемог, здобутих Морицем Оранжським, голландці зазнали декілька серйозних поразок. Зламавши тривалу облогу 1601-1604 рр., іспанці захопили Остенде. У 1606 р. головнокомандувач іспанської армії ерцгерцога Альберта генерал-фельдцехмейстер Амброзій Спінола здійснив похід в Оверейсел і Зютфен, але у 1607 р. голландці розгромили іспанський флот біля Гібралтару. Знесиленість військ і визнання частиною політиків обох сторін того факту, що конфлікт неможливо припинити військовими засобами, відкривали шлях до мирних переговорів. Пропозиції про це неодноразово надходили з Брюсселя. У квітні 1607 р. було підписано шестимісячне перемир'я і почалися переговори про укладення миру. Однак у Голландії одностайної думки щодо його умов не склалося. Й.Олденбарнефелту і частині купецької олігархії, які схилились до підписання мирної угоди, протистояли зацікавлені в продовженні війни військові кола на чолі з принцем Морицем Оранжським і окремі групи купецтва, пов'язаного із заморською торгівлею¹⁵.

Не менш заплутана ситуація спостерігалась і в Брюсселі. Є підстави вважати, що саме А. Спінола, за сприяння головного радника Філіппа III герцога Лерми, став одним із ініціаторів переговорного процесу. Його похід 1606 р. до кордонів Голландської республіки, загарбання і захист Гролля увійшли до числа найбільш відомих подій початку XVII ст., проте загальний стан армії, відсутність фінансування та, нарешті, відверте небажання Філіппа III бачити головнокомандувача у Мадриді, оскільки король не хотів навіть слухати прохань про надання грошової допомоги Південним Нідерландам, схилили А.Спінолу до думки про необхідність досягти домовленості зі Сполученими Провінціями. Тому за його ініціативою було

укладено перемир'я, і саме його наполегливість, незважаючи на протидію посла короля Філіппа III в Брюсселі дона Хуана де Ібарра, змусила розпочати переговори в Гаазі. Коли ж справи там почали гальмуватися, А.Спінола сам поїхав до Гааги, щоб особисто взяти участь у роботі конференції.

Історія укладення миру 1609 р. недостатньо вивчена в літературі¹⁶. Є навіть підстави говорити, що для сучасних істориків це – “забутий мир”. Передумовою майбутніх переговорів Голландія висунула вимогу визнання Сполучених Провінцій “вільними та незалежними штатами”, фактично суб'єктами міжнародних відносин. У жовтні 1607 р. Філіпп III, хоча із застереженнями, але погодився з цим¹⁷. Чи не основною причиною, яка підштовхнула короля та його міністра герцога Лерма до цього кроку, було бажання забезпечити захист своїх колоній від зазіхань голландців. Втім, слід враховувати й інші чинники¹⁸. У Гаазі зібралися представники ряду європейських монархій – Франції, Англії, Данії. До них приєдналися послы німецьких протестантських князів – пфальцграфа Рейнського, курфюрста Бранденбурзького, ландграфа Гессенського. Отже, фактично в Гаазі засідав перший загальноєвропейський мирний конгрес нового часу.

Французьку делегацію очолював посол Жаннен, але визначальну роль у роботі конференції відіграв король Генріх IV, який діяв через свого посла. Переговори відкривали шлях до реалізації деяких положень так званого “Великого проекту”. Його ідея виникла у короля Генріха IV ще наприкінці XVI ст. і була пов'язана із створенням політичної системи європейських держав. Не розглядаючи детально проект Генріха IV, зазначимо, що він принципово відрізнявся від планів “всесвітньої християнської монархії” Карла V Габсбурга. Останні передбачали в ідеалі створення монархії, яка б об'єднувала всі країни Західної Європи на чолі з самим імператором. Король Генріх IV пропонував розбудову фактично нової Європи на федеративних засадах, а зустріч у Гаазі представників європейських країн розглядав як початок конкретних кроків у цьому напрямку.

Англію на конференції представляли Вінвуд і Спенсер. Р.Сесіль (з 1605 р. – маркіз Солсбері) в інструкціях послам, як завжди, недостатньо чітко визначив кінцеву ціль їх місії. Його стратегічна мета полягала в подальшому поглибленні європейського конфлікту, але за умов мінімальної участі в ньому Англії. Послам наказувалося, не виступаючи відверто проти миру, підтримувати ту частину Генеральних штатів, яка мріяла про продовження війни. Вказівки дипломатам підтверджують характеристику зовнішньої політики Джеймса I та Р.Сесіля, за висловом венеціанського посла в Лондоні, як балансування між Іспанією та Францією¹⁹. Генеральні штати Сполучених

Провінції представляли граф Віллем Нассау, фон Бредероде і уповноважені від кожної провінції. Найбільш впливовою фігурою серед них був Й.Олденбарнефелт, прибічник миру з Іспанією²⁰.

Конференція відкрилася на початку лютого 1608 р., коли в Гаагу прибули делегати ерцгерцога Альберта, уповноважені також виступати від імені короля Іспанії. Фактично ж іспанську делегацію очолював А.Спінола. Обговорювались питання про надання Сполученим Провінціям незалежності і введення свободи віросповідання католицької релігії в цій країні, а також про умови торгівлі голландців в Індіях, причому найбільші розходження виявились з останнього питання²¹. Лише в квітні делегації виробили взаємоприйнятну точку зору, але в серпні стало відомо, що Філіпп III наполягає на усуненні голландців від іспанської торгівлі і на толерантному ставленні до католицької релігії у Сполучених Провінціях, як на необхідних умовах визнання їхньої незалежності. Це означало по суті безплідність подальших дискусій на конференції.

У цей вирішальний момент, всупереч позиції принца Морица Оранжського і зеландців, французький та англійський послы виступили в якості посередників, відкривши в лютому 1609 р. в Антверпені конференцію з делегатами ерцгерцога Альберта. Як і раніше, основною перепоною на шляху до згоди стало питання про колоніальну торгівлю. Кінцевий варіант домовленості передбачав надання Голландії тих само прав на ведення торговельних операцій в іспанських володіннях, що її союзникам, а поза цими кордонами, тобто в Індіях, вимагався дозвіл короля Іспанії. В районах, не зайнятих іспанцями, досить було рішення тубільців, причому на іспанську королівську адміністрацію покладався обов'язок не перешкоджати цій торгівлі. Король Філіпп III, ерцгерцог Альберт та його дружина визнали незалежність Сполучених Провінцій, тобто оголосили їх "вільними державами, штатами і провінціями, до яких вони не мають претензій". Крім того, обмежувалась католицька релігія в Сполучених Провінціях, а також здійснювалось невелике коригування кордонів у Брабанті і Фландрії. Чи не основним досягненням голландців стало визнання їх права збирати мито з суден, які рухались по Шельді до Антверпена, і заборона торгівлі на Шельді з боку моря. Згодом це дозволило голландським купцям позбутися конкуренції Антверпена, а Амстердаму – посісти його місце в міжнародній торгівлі та кредитних операціях.

9 квітня 1609 р. представники Генеральних штатів зустрілися в Антверпені з учасниками конференції і підписали вироблену ними угоду. Особливу наполегливість і водночас значну поступливість виявили фламандські депутати. Укладення договору стало важливим

успіхом ерцгерцога Альберта: адже не виключалась можливість, що Південні Нідерланди можуть опинитись між двома вогнями²². Англіїці мали серйозні сумніви стосовно того, чи буде ця угода ратифікована Іспанією, але через три місяці надійшло повідомлення, що 7 липня 1609 р. король підписав договір²³. Цей документ отримав назву “Дванадцятилітнє перемир’я”, оскільки термін його дії встановлювався на 12 років. Прямим наслідком підписання угоди стало дипломатичне визнання Сполучених Провінцій європейськими державами. Посланці Генеральних штатів в Англії, Франції і Венеції отримали статус послів, а в жовтні 1609 р. Джеймс I і свого представника в Гаазі підвищив до рангу посла. Незабаром його приклад наслідували також інші монархи. Таким чином, конференції в Гаазі і Антверпені підтвердили, що сорокап’ятирічна боротьба Іспанії проти Нідерландської революції закінчилась повним крахом.

Перебіг подій показав, що впродовж переговорів позиція Англії мінялася і еволюціонувала від прихованого несприйняття миру до активної підтримки виробленої угоди. Це було пов’язано з оформленням нового франко-англо-голландського союзу. Ще влітку 1607 р., під час перерви в переговорах, Франція і Англія дали Сполученим Провінціям згоду стати гарантами їх майбутнього миру з Іспанією. 23 січня 1608 р. Голландія і Франція уклали оборонний союз. Король Франції і Генеральні Штати брали на себе обов’язок у разі порушення миру надсилати в якості взаємодопомоги експедиційні сили для спільних дій. Подібного типу союз між Англією і Сполученими Провінціями сторони оформили угодою від 26 червня 1608 р., згідно з якою союзницькі зобов’язання Англії складали 20 військових кораблів, 6 тисяч піхотинців і 400 кіннотників²⁴. Зміцненню цього союзу сприяло те, що за Англією залишались міста Брил і Фліссінген, які Штати передали їй ще за часів правління королеви Єлизавети як гарантію повернення наданих англійською стороною позик. У них розміщувались англійські гарнізони, і лише згодом, у середині другого десятиріччя XVII ст., коли Джеймс I опинився у скрутному фінансовому становищі, він фактично продав ці міста голландському урядові за ціну в три рази меншу, ніж складав борг Голландії.

Вже після успішного завершення конференції в Антверпені представники Англії, Франції і Сполучених Провінцій оформили 17 червня 1609 р. спільний договір про гарантії, який базувався на угодах попереднього року²⁵. В ньому конкретизувались ситуації, які могли викликати необхідність ведення спільних військових дій проти Іспанії: перешкоди іспанців чи фламандців голландській торгівлі в Індіях або розгортання іспанцями воєнних акцій проти країн Нового світу, які надали голландцям право торгівлі. Трьохсторонній договір підтвердив першочергову

зацікавленість Англії не в поверненні нідерландських боргів, як стверджував М.Лі стосовно англо-голландської угоди 1608 р.²⁶, а у зосередженні сил для експансії у Новий світ.

У сучасній історіографії висловлюється точка зору, нібито Англія приєдналась до договору про гарантії, побоюючись, що її відмова змусить Голландію шукати союзника в Парижі²⁷. Проте, як було з'ясовано вище, такий підхід відповідав політиці Р.Сесіля – зіштовхнути між собою Францію та Іспанію, але у 1607-1608 рр. він змінив свою позицію. Договір про спільні гарантії відкривав перед союзниками широкі можливості для вторгнення в колоніальні володіння Іспанії під будь-яким, навіть незначним, приводом. Для англійців питання колонізації нових земель і колоніальної торгівлі мало не менше значення, ніж для голландців. Недооцінка Джеймсом I у 1604 р. ролі для Англії Нового світу і “тіньових колоніальних структур” призвела до укладення не вигідного договору з Іспанією. Та вже невдовзі позиція англійського короля у колоніальному питанні, незважаючи на його особисте бажання уникати конфліктів з Іспанією, почала змінюватись, що засвідчило надання вже в 1606 р. патенту для колонізації Північної Америки. Фінансові ускладнення корони переконали політичну еліту в необхідності активізації колоніальної експансії і у неспроможності тільки власними силами скасувати монополію Іспанії. Тому є підстави вважати, що саме зацікавленість англійського суспільства у колоніях спричинила приєднання Англії до франко-голландського альянсу. Події 1607-1609 рр. показали зміни у зовнішній політиці Англії, зміщення підходів Джеймса I стосовно Нового світу, заклали підвалини англо-франко-голландського союзу. Доказом переміни курсу Англії від балансування між Францією та Іспанією до союзу з першою стало надання у 1609 р. патенту Ост-Індській компанії. Міжнародні угоди 1608-1609 рр. призвели до формування нового політичного розподілу сил у західноєвропейському просторі, сприяли певному відходу Англії від політики дистанціювання від франко-іспанського суперництва, ознаменували початок нового етапу колоніальної політики, позначеного фактичною ліквідацією (юридично Іспанія скасувала дію Тордесільяського договору тільки у 1777р.) монополії Іспанії на Новий світ. На тлі цих змін розгортався поступовий процес визнання Джеймсом I та його радниками ваги колоніального питання. Патент Ост-Індської компанії відкрив Англії шлях до творення Британської імперії.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Savelle M. A History of Colonial America. – Hinsdale, 1973. – P. 63; Blake J.W. West Africa. Quest for God and Gold. 1454-1578. – L., 1977. – P.160.

- ² Gardiner S.R. History of England from accession of James I to the outbreak of the civil war, 1602-1642. – L., 1893. – V. 1. – P. 103, 106; European Treaties bearing on the History of the United States and its Dependencies to 1648 / Ed. by F.G.Davenport. – Washington, 1917. – P. 243; Tex J. den. Oldenbarnevelt – V. 1. Cambridge, 1973. – P. 326-328.
- ³ Sully de M. de Bethune. Memoires. – Т. 3. – P., 1814. – P. 220-223.
- ⁴ Ibid. – P. 177 – 331; Бушмакин М.Д. Из истории французской дипломатии начала XVII века // Средние века. – Вып. 7. – М., 1955. – С. 302-312; Buisseret D. Sully and the growth of centralized government in France 1598-1610. – L., 1968. – P. 51-52.
- ⁵ Dumont J. et Rousset de Missy J. Corps universal diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traites d'alliance de paix, de treve, de neutralite – T.V. – Pt. 1, 2. – Amsterdam, 1728. – P. 30-31; Lee M. James I and Henry IV. An Essay in English Foreign Policy 1603-1610. – Urbana, 1970. – P. 17-27.
- ⁶ Gardiner S.R. Op. cit. – P. 102, 103-104; Lacey R. Sir Walter Raleigh. – L., 1973. – P. 283-284.
- ⁷ Carter C. H. Gondomar: ambassador to James I // Historical Journal. – 1964. – V. 7. – № 22. – P. 194-195; Lee M. James I... – P. 27-40; Loomie A.J. Spain and the Early Stuarts, 1585-1655. – Norfolk, 1996. – P. 30-44.
- ⁸ European Treaties... – P. 246-248.
- ⁹ A general collection of treaties, manifestos, contracts of marriage, renunciations and other public papers, from the year 1495 to the year 1712. – 2-nd. ed. – V.II. – L., 1732. – P. 131-146.
- ¹⁰ Carter C.H. The Secret Diplomacy of the Habsburgs, 1598-1625. – N. Y., 1964. – P. 13.
- ¹¹ Howat G. Stuart and Cromwellian foreign policy. – L., 1974. – P. 56.
- ¹² Тревьельян Дж. М. Социальная история Англии. – М., 1959. – С.232; Lee M. Op.cit. – P. 37-38; Loomie A.J. Op.cit. – P. 30.
- ¹³ Gardiner S.R. Op.cit. – P. 217-219; Carter C.H. The Secret Diplomacy... – P. 60; Tex J. den. Op.cit. – V.1. – P.341, 344-345; Howat G. Op.cit. – P. 15.
- ¹⁴ Calendar of State Papers, Domestic series, Edward IV, Mary, Elizabeth, 1547-1603. – V.6. – L., 1877. – P. 185; Gardiner S.R. Op.cit. – P. 218-219, 342-344.
- ¹⁵ Wilson C. The Transformation of Europe 1558-1648. – Berkeley, 1976. – P. 182.
- ¹⁶ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op.cit. – P. 83-84.
- ¹⁷ Israel J.I. The Dutch Republic and the Hispanic world. – Oxford, 1982. Israel J.I. Op.cit. – P.2 – 4; Elliott J.H. Spain and its world, 1500-1700. L., N.Y., 1989. – P. 116.
- ¹⁸ Lee M. Op.cit. – P. 51, 88-89, 139-140.
- ¹⁹ The Low Countries in the Early Modern Times. – N.Y., 1972. – P. 109-112; Gardiner S.R. Op.cit. – V.2. – P.22.
- ²⁰ Calendar of State Papers ... – V.6. – P. 411; European Treaties... – P. 260-261; Lee M. Op.cit. – P. 106-108, 131-133; Israel J.I. Op.cit. – P. 8-9.
- ²¹ Steinberg S.H. The "Thirty Years war" and the conflict for European Hegemony, 1600-1660. – L., 1966. – P.10; Parker G. Europe in Crisis, 1598-1648. N.Y., 1980. – P. 132, 134-135; Israel J.I. Op.cit. – P. 10-12.
- ²² Calendar of State Papers... – V.6 – P. 505; Dumont J. et Rousset de Missy J. Op.cit. – T.V. – Pt. 2. – P. 89-91, 94-95.
- ²³ Dumont J. et Rousset de Missy J. Op.cit. – T.V. – Pt. 2. – P. 89-91, 94-95.
- ²⁴ Ibid. – P.110.
- ²⁵ Lee M. Op.cit. – P. 113-116.
- ²⁶ Howat G. Op.cit. – P.57; Loomie A.J. Op.cit. – P.43.

Надійшла до редакції 11.02.2002